

Bartha Eszter

„JÓ VÁLTOZÁST NEM LÁTOK, CSAK ROSSZAT”

Osztály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon

A tanulmány alcíme tudatosan nagyon tágra megfogalmazott. Arra az alapkérdésre szeretném felhívni a figyelmet, hogy mennyire lehet releváns az osztályfogalom a rendszerváltozás utáni Kelet-Európa (azon belül természetesen Magyarország) történetének, ill. a helyi *mainstream* diskurzusoknak és identitáspolitikáknak a megértésében. A mai kelet-európai *mainstream* narratívákban az „osztály” szó maga is úgy hangzik, mint a megbukott államszocialista rezsimék elavult legitimációs ideológiájából átmenekített fogalom, amelyet éppen ezért nem is lehet komolyan venni. Kétségtelen, hogy a klasszikus marxista értelemben vett nagyipari munkásosztály társadalmi súlya és jelentősége a fejlett kapitalista országokban a posztfordizmusnak nevezett ipari szerkezetváltással párhuzamosan drámaian csökkent. A fordizmusból a posztfordizmusba való átmenet, ma már azt mondhatjuk, a Nyugathoz képest ezúttal is megkésve játszódott le a kelet-európai félperiférián.

Az 1960-as évek társadalmi megmozdulásai, az újbaloldal megjelenése a fejlett kapitalista országokban előrevetítette a kapitalizmus meghaladásának lehetőségét. A sokak által várt világforradalom kitörése helyett azonban a rendszernek (ismét) sikerült megújítania önmagát. Weber nyomán Boltanski és Chiapello a kapitalizmus új szellemének nevezik ezt a fordulatot.¹ A szerzők a kapitalizmus három, egymást követő „szellemét” különböztetik meg: az első, a kapitalizmus vállalkozó szelleme az 1930-as évek nagy válságának idején tűnik el; a kapitalizmus második szelleme már nem a vállalkozót eszményíti, hanem a nagy cég sikeres főnökét. Könnyű észrevenni a szoros párhuzamot az individualista, protestáns etikára épülő kapitalizmusból a „szervezeti ember” korporációs-menedzse-

¹ Az átmenet részletes leírását lásd in: Luc Boltanski és Eve Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books, 2005.

ri kapitalizmusába való, jól ismert átmenettel. Az 1970-es évektől megjelenik a „kapitalizmus szellemének” új figurája: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat-alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát „teamekben” vagy projektek alapján szervezik meg, figyelembe veszik a vásárlói elégedettséget, és általánosan mobilizálják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Ily módon a kapitalizmus maga is átalakul, s új legitimitációt nyer mint egy egyenlősítő projekt: miután kiemeli, úgymond, az önálló interakciót és a spontán önszerveződést, még a szélsőbal munkás-önigazgató retorikáját is kisajátítja, és antikapitalistából kapitalista jelszóvá alakítja át.

Miközben a fejlett kapitalista országokban már a '70-es években felváltotta a termelés fordista modelljét a posztfordizmus, a kelet-európai államszocialista rezsimek a szocialista rendszer összeomlásáig megtartották a fordista struktúrát. Hozzátehetjük, volt még egy ok, amiért Kelet-Európában konzerválódott a fejlett kapitalista országokban a szocialista rendszertől függetlenül is elavultnak tekintett termelési struktúra. Ez az ok jóval inkább volt politikai, mintsem gazdasági, és éppen abból a kényszerűségből fakadt, hogy az állampártnak mindenkor tartania kellett magát a munkásosztállyal kötött társadalmi alkuhoz – vagy legalábbis figyelembe kellett vennie az uralkodó osztálynak kikiáltott munkásság gazdasági igényeit. A társadalmi megegyezésre való törekvés és nem a gazdasági elvakultság volt a fő oka, hogy Kelet-Európában megmaradtak, sőt, igen jelentős állami támogatást kaptak azok a veszteséges nehézipari ágazatok, amelyeket a Nyugat mindenhol leépített, illetve kitelepített a fejlődő országokba. Így konzerválódhatott Kelet-Európában az a munkaszervezési struktúra, amely önmagában *nem* volt szocialista találmány. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió a sztálini iparosítás időszakában az amerikai fejlődési utat tekintette követendő példának – természetesen egy szocialista rendszerben. Az már más kérdés, hogy a posztfordista modell átvételét politikai okok is nehezítették, amelyek között első helyen szerepelt a szabad információáramlás és a szolgáltató szektor iránti bizalmatlanság, amelytől a kommunista hatalmi elit soha nem tudott megszabadulni.

A klasszikus nagyipari munkásosztály tehát valóban „leértékelődött”, mind létszámát, mind politikai befolyását tekintve. Sokak szerint a brit bányászok sztrájkjának erőszakos letörése mérte a legsúlyosabb csapást a hagyományos szakszervezeti mozgalomra, de az 1989-es rendszerváltozást követő kelet-európai munkásmegmozdulások sem voltak sikeresek (már ahol sor került ilyesmire). Érvényteleníti-e azonban magát az osztályfogalmat az a tény, hogy a posztfordista társadalmakban jelentősen összezsugorodott a hagyományos munkásosztály? Vagy még tovább menve: milyen következménnyel jár, ha a politikai baloldal a „harmadik utas” ideológiát követve maga is megszabadul a „diszkreditálódott” fogalomtól? Nem következik-e ebből egyenesen a nacionalizmus újbóli megerősödése? Hiszen maga az osztályprobléma, az egyenlőtlen gazdasági helyzet által kiváltott frusztráció nem tűnik el attól, hogy a *mainstream* ideológusai tapintatosan kerülik az osztály szó használatát, hanem (különösen Kelet-Európában) nagyon is erősen jelen van, éppen a rendszerváltozás utáni növekvő egyenlőtlenség és az egykori szocialista nagyipar masszív leépítése következtében, amelynek nyomán a munkásosztály nagy része a rendszerváltozás vesztesének érzi magát.² Ahogy Hobsbawm írja: „Mi mással is járna együtt ez a helyzet, mint az oly erős nacionalista-etnikai reakciókkal és azzal, hogy a világ számos részén a 'fundamentalizmus' új virágkorát éli? Erről a helyzetről írta valaki, hogy azokra 'az emberekre van hatással, akik nem képesek elviselni a kiszámíthatatlan és bizonytalan egzisztenciát és a megmagyarázhatatlan létfeltételeket, (s így) azoknak a befolyása alá kerülnek, akik a legteljesebb, legkizárólagosabb és legszertelenebb világmagyarázatot kínálják nekik”³

Ha tehát kutatókként is megszabadulunk az osztályfogalomtól, fennáll az a veszély, hogy nacionalista-etnikai kategóriákba „szuszakolunk” bele egy sor olyan társadalmi jelenséget, amelyek osztályalapú tapasztalatokon nyugszanak. Természetesen jogosan bírálható az a dogmatikus felfogás, amely szerint az osztályhelyzetből egyenesen következik a politikai

² Az osztály-etnikum problematikához lásd az *Eszmélet* 82. számának (2009. nyár) ezzel a témakörrel foglalkozó blokkját.

³ Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas 1997, 220. o.

osztálytudat.⁴ Tanulmányomban éppen ezért az osztály és az etnikum olyan dinamikus, relációs megközelítésére törekszem, amelyet a legjobban Stuart Hall etnicitás-fogalmának és Don Kalb osztályfelfogásának segítségével tudok megragadni. Hall azt írja, „az etnicitás fogalma elismeri a történelem, nyelv és kultúra szerepét a szubjektivitás és identitás konstruálásában, de ugyanakkor elismeri azt is, hogy minden diskurzus pozicionált, szituált, és minden tudás kontextualizált.”⁵ Kalb pedig az alábbiakat írja: [az osztály] „az a kategória, amely lehetővé teszi számunkra, hogy leírjuk a teljes erőteret, ami akkor keletkezik, amikor egyenlőtlen helyzetben lévő, megosztott, nemegyszer szembenálló emberek csoportjai, akik különböző módon férnek hozzá a különböző erőforrásokhoz, megpróbálják túlélni, megérteni és reprodukálni kölcsönösen egymásba kapcsolódó életüket”.⁶

Az alábbiakban be szeretném mutatni egy egykori szocialista mintagyár, a Rába Magyar Vagon- és Gépgyár munkásai körében végzett interjúk kutatás eredményeit. A kutatás folyamán elsősorban azt a kérdést vizsgáltam, hogyan élték meg a munkások a szerkezeti átalakítást a gyárban,

⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy még az „ortodoxnak” tekintett Marx írásaiban sem mindig következetes az osztályfogalom használata. Ld. erről Felkai Gábor: A német és az osztrák szociológia a társadalom előtt (In: Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter /szerk./: *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999, különösen 326-328. o.) Mint ismeretes, A *Kommunista Kiáltvány*ban Marx a burzsoáziát és a proletariátust tekintette a kapitalista társadalom két alapvető osztályának. A *tőkés termelést megelőző formák* című, híres világtörténeti vázlatában is a tőkés és a bérmunkások lényegi osztályellentétéről beszél. Politikai írásaiban azonban Marx minden bizonytalansággal felismerte azt a problémát, hogy az osztályhelyzetből korántsem következik egyenesen az osztálytudat. Az *Osztályharcok Franciaországban 1948-tól 1850-ig* című munkájában zseniálisan elemzi a parasztság politikai viselkedését, és egyúttal azt is bemutatja, hogyan válhatott a jobbágyok örök álma, a szabad paraszti kisbirtok a tőkés fejlődés kibontakozásával a parasztok eladósodásának és elszegényedésének egyik fő okává. Ugyancsak leírja, hogyan állhatott egy bizonyos történeti pillanatban a kispolgárság is a munkásság mellé, ami megint csak azt mutatja, hogy maga Marx – szemben számos későbbi követőjével – nem tételezett fel mechanikus kapcsolatot az osztályhelyzet és a politikai tudat között.

⁵ Hall, Stuart: *New Ethnicities*. In: Morley, David – Chen Kuan-Hsing. *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge 1996, 446. o.

⁶ Kalb, Don: *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands, 1850–1950*. Durham and London: Duke University Press 1997, 7. o.

s milyen hatással volt társadalmi, politikai attitűdjeikre ez a tapasztalat. Az antropológiai kutatással meg szeretném mutatni, hogyan etnicizálódnak – más kategória híján – az osztálytapasztalatok, hogyan konstruálódik meg a „nép” és az „új elit” szembeállítása a rendszerváltozás antikapitalista kritikája helyett.

A „hanyatlás narratívája”

Ha ismétlődő elemeket keresünk a Rába-történetekben, azokat nagyon könnyen megtaláljuk. A gyár ’89 utáni történetéhez – és különösen a privatizációhoz – az összes interjúalany a szétesés, a leépülés, a fokozatos elszegényedés és a tönkremenetel fogalmait társította. Ha összegezni akarjuk a történeteket, a szocializmusból a kapitalizmusba vezető út egyértelműen a hanyatlás narratívája. Az elbeszélések tipikusan szembeállították a Vagongyár régi dicsőségét, munkahelyüknek a régi rendszerben élvezett szakmai és anyagi presztízsét a ’90-es évek lepusztuló vállalatával, ahol a külső gyáregységeket és a gyár központi telephelyét eladták, a belső üzemeket és a termelést leépítették. Mindegyik interjúban szerepelt a gyár „széthordása”; az eladásokat az interjúalanyok nemcsak az óriásvállalat leépülése miatt nehezményezték, hanem azért is, mert az így szerzett jövedelmeket nem forgatták vissza a termelésbe, nem fejlesztették az elavult technológiát és a régi infrastruktúrát. Judit történetét azért idézem, mert megtalálhatóak benne a munkások által konstruált Rába-történetek legfontosabb közös elemei: „Régen az dicsőség volt, a Vagongyárban dolgozni. Én olyan büszke voltam, amikor engem 18 éves koromban az apám ide bevezetett, hogy én a nagy Vagongyárban... aztán most itt vagyok. Aztán ha elküldenek, akkor nem is tudom, mi lesz. Újságot kihordani, takarítani... hát sajnós ez van. És ez olyan borzasztó. Ráadásul későn mentem férjhez, elsős a kislányom, harmadikos a fiam. Ha csak mi ketten lennénk a férjemmel, nem lenne olyan rossz. De nekem taníttatni kell, ráadásul mind a kettő kitűnő tanuló, ami a legnagyobb problémám, mert így mind a kettőt taníttatni kell, mert hát azt nem hagyom, hogy ne tanuljanak. 100-110 ezer Ft az összjövedelmünk, a férjem a Vagongyárban hasonló jól keres. A kolléganőim mind járnak takarítani. Igaz, ők egyedülállóak, nincs férjük, de mind járnak takarítani. [...] Akkor én lány voltam, azért az lényeges különbség, hogy akkor nem volt családom, nem volt ez a bizonytalanság, mint most. Akkor nem volt ilyen, hogy nem tudom, más-

nap kell-e jönni, vagy sem. A Vagongyár egy biztos hely volt, a szomszédok irigyeltek, hogy könnyű nektek, ti a Vagongyárban vagytok, ott jól kerestek. A Vagongyárban lényegesen jobb volt akkor a kereset. Nem voltak ilyen különbségek, mint most. Meg munka és munka között sem voltak akkora különbségek. Akkor egy vezető nem keresett tízszer annyit, mint egy dolgozó. A vezérigazgató keresett hatszor többet, mint egy munkás. De ma ennek a többszörösét kapják. Csak azt látná az ember, hogy jobban megy az üzem. De sajnós nem ez van. Kevés az import, nincs megrendelés. Egy hónapon belül másodszorra állították le a motorgyárat. Akkor ez mit jelent? Hogy a jövőkép ennyire jó? Csak be ne zárjanak bennünket. Valami nagyon nagy baj van itt, csak nem tudom, mi, mert én kisember vagyok. Hetente küldik el az embereket, csökken a létszám, és az összes kihatása...” (Judit, 50 éves).

Az interjúrészlet kapcsán két dologra szeretnék rámutatni. Az egyik az, hogy a Rába-történetekben majdnem mindig megjelenik az ellenpontozás a „régén” és a „most” között, s amíg a „régénhez” egyértelműen pozitív értékeket társítanak, addig a hanyatlás narratívája a „mostba” vezet és a jövőben folytatódik. Az elbeszélők a jelenről beszélve mindig szükségesnek látták megemlíteni, hogy „régén” ez egészen másképpen volt, vagyis a vállalat egykori aranykora még jobban kidomborodott az összehasonlításban. Az interjúalanyok Judithhoz hasonlóan kiemelték, hogy „régén” mindenki ismerte a Vagongyárat, és rangot jelentett, ha valaki ott dolgozott. Ez a rang a fizetésekben is megnyilvánult: a legtöbb interjúban a hanyatlás narratívájába szervesen beleépült a munkások életszínvonalának csökkenése.

Az elbeszélések másik sajátossága, hogy „régén” sokkal szorosabb személyes kapcsolatot tételeznek fel a gyár és a munkások között, mint „most”. Ahogyan a fent idézett interjúból is kiderül, sokan személyes veszteségként élték meg a gyár hanyatlását, mint ahogyan szervesen beépült énképükbe a Rába dicső korszaka is. Nagyon valószínű, hogy a gyárban dolgozó házastársak, családtagok elősegítették a munkahelyhez való személyes kötődés kialakulását, de amit még inkább hangsúlyozni szeretnék, az a „régén” paternalista viszonyok iránti egyfajta nosztalgia. Az elbeszélésekben tipikus, hogy a gyártörténetbe, mint Judit esetében is, belecsúszik a személyes sors alakulása; a Vagongyár nemcsak régi presztízsét veszítette el, hanem a munkások anyagi biztonságát sem tudta garantál-

ni, ami különösen fájdalmasan érintette azokat a családokat, ahol, mint Judit esetében, a gyerekek még rászorultak szüleik támogatására. A munkások többsége személyes sorsát rokonította a hanyatlás narratívájával, s Judit példájához hasonlóan az elbeszélés a Rába-történetből gyakran átcsapott a személyes életút leírásába: „A Vagongyár a harmadik legnagyobb ipari vállalata volt az országnak. Nagyon sokat költött a Kádár-kormány erre a járműprogramra és a KGST-n belül is. Ellátta az egész világot, az NDK-tól Bulgárián keresztül Jugoszláviáig és az egész Szovjetunióig – tehát el lehet képzelni. Több százezer buszt, teherautókat, kamionokat és nemcsak oda, hanem Kuvaitba, a Távols-Keletre is szállított, úgy lehet mondani, hogy a zászlóshajó, azzal lehet mondani, ahol fegyelmezett munka folyt, állandóan munka folyt, háromnaponta ment ki a vonatszerelvény a Vagongyárból, szóval el lehet képzelni, milyen termékmennyiséget gyártottunk. [...] Nem volt fizetéstől fizetésig gond. Mindig volt munkánk. Egy világrendszerrel elláttunk motorokkal. A maga munkája is fontos. Hogy mondjam? Volt egy tartás benne, az emberben. Az valahol rangot jelentett. Hol dolgozol? A Rábában. Mindenki ismerte az országban a Rábát. Mindenki ismerte a vezetőjét. Egy japán is marha büszke, ha a Hondánál dolgozik. Érti? Volt tartása az embernek. Fontos vagyok, érdekes cégnél vagyok, holnapra is biztos számíthatok. Megvan a rizsesköcsögöm. [...] A bizalom már elveszett a Rábában. Tehát az egész vezetés iránt nincs bizalom. Az új vezetés 1,000 főt elbocsátott. Nincs ezen mit magyarázni” (Kálmán, 61).

Az elbeszélésekben a gyár leépülése, illetve kiárusítása mellett a Rába hanyatlásának legnyilvánvalóbb jele a munka hiánya volt, ami összekapcsolódott a munkanélküliségtől való félelemmel. Ezt a félelmet felerősíthette, hogy (további) leépítésekről szóló hírek keringtek a gyárban az interjúkészítés idején. Az a sommás megfogalmazás, hogy „nincs munka”, elsősorban a munkásnők szemében vetítette előre a közelgő munkahelyvesztést. A nők egyébként jóval pesszimistábban ítélték meg foglalkoztatási esélyeiket, mint a férfiak: amíg a férfiak általában úgy nyilatkoztak, hogy szükség esetén találnának maguknak új munkahelyet, addig a nők kevés esélyt láttak arra, hogy újra el tudnak helyezkedni a szakmájukban. A munkanélküliségtől való félelem a mintában egyértelműen erősítette a Kádár-korszak iránti nosztalgiát: „Sajnáljuk, hogy így szinte tönkrement a gyár. Ezt sajnáljuk. Sajnáljuk, hogy végül is elkezdtek a buszokat gyár-

tani, arról is leálltak, ott is az embereket elküldték. A Motornál régen 100-110 motort csináltunk. Napi. És ez rengeteg volt. Most meg javításokkal együtt – nem akarok hazudni – de minimum csökkent 40-50 darabra – vagy most múlt héten hallottam, ebben a hónapban 34 darab volt, az nagyon kevés, mondjuk, kevesen is vagyunk hozzá. Én sajnálom, hogy így tönkrementünk. Mert nekünk azért ez egy megélhetés volt. Nyugodtan jöttünk be, munkánk megvolt, nyugodtan jártunk be dolgozni. Most meg már azért feszültebbek vagyunk, feszültebbek, hogy mikor kerül ránk a sor, hogy na, egy hónap múlva nem kell bejönni. [...] Változás? Nem is tudom. Nagyjából elmondtam. Nekünk a félelem, hogy a munkánkat elveszítjük. Nekünk ez a legnagyobb dolog, hogy ezen rettegünk, hogy a munkahelyünk megmaradjon. Mindig azt mondom, még csak egy 10 évet tudnék itt kibírni, fél az ember attól, hogy munkanélküli irodára kell menni, és ott küldözgetnek bennünket ide-oda, hogy munkahelyet nézni. Nekünk az a legfontosabb, hogy a munkahelyünk megmaradjon, még ha nem is keresünk olyan nagy összegeket” (Ágnes, 55). Az az érzés, hogy a munkásokat mindenki cserbenhagyta, világosan megfogalmazódik az alábbi interjúban, ahol az elbeszélő szembe is állítja a munkásosztály és az értelmiség tapasztalatát a rendszerváltásról: „Nincs munka, még nem vettek vasat, állandóan ez a téma, az ember ideges, hogy nincs munka, az ember számolja, hogy, a rohadt életbe, ez csak 300 perc. 480 kell legyen, 520 a feszített. A fizetésbe nem számít bele állítólag, de ugye megkérdezik, miért nincs meg – hát főnök, mert nem volt munka.[...] És nem értik a dolgozók, hogy miért nem vállalkoznak kintről. A világon a szerszám-gépgyárak mindenhol megélnék, csak itt nem. Belefáradtak az emberek. Egyszerűen belefáradtak. Pedig itt elég magas a szakmunkások végzettsége, legtöbbnek érettségije van, meg van főiskolás is, szóval nem olyan tájékozatlanok az emberek. És nem értjük, ez miért van így. [...] Mi lesz velem, ha lapátra kerülök? Mondja csak nyugodtan. Nem tudom. Hát akkor bőgök. Milyen kilátásaim vannak? Az, hogy semmilyen. Ez az egy szakmám, ez az egy iskolám van. Nem tudom elképzelni se. Pedig inog itt nagyon a talaj, nagyon mozog, nem, még nem is érdeklődtem, az a baj, hogy 49 leszek. Hát nem tudom elképzelni. A nyugdíjhoz bejelentett munkahely kell, arra is kell gondolnom. Kilátások? Nem nagyon vannak. Ez a korosztály és ez az iskolai végzettség... hát, nem nagyon. Fel kéne karolni a kormánynak ezt a társadalmi réteget is, az az igazság, hogy van ez a

réteg, aki már elnyúvódott, nagymama... akivel beszéltem, mindenki panaszkodott. Jó, én csak az én rétegemet tudom, ezt a dolgozót, a fizikait, az értelmiség biztos máshogy van vele” (Katalin, 49).

Az elbeszélésekben az anyagi és létbiztonság elvesztése mellett komoly szerepet kapott a gyárban és az országban kialakult helyzet *magyarázata*. Majdnem mindegyik interjúban felmerült a felelősség kérdése a gyár leépüléséért és a munka hiányáért. Az elbeszélők túlnyomó többsége egyértelműen személyes felelősöket keresett, és a régi vezetők kapzsiságával, illetve az újak alkalmatlanságával magyarázta a hanyatlást. Ezúttal is jellemző volt az ellentétpontozás a gyár szocialista és kapitalista korszaka között, és, ha lehet, még rosszabbul ütött ki az összehasonlítás a jelenlegi vezetés rovására, ha az interjúalanyok felidéztek a „sokak által utálatlanul vegyesen tisztelt” vezérigazgató, Horváth Ede alakját és – némi túlzással mondhatjuk – legendáriumát. Horváth Ede alakja szinte mindegyik interjúban elválaszthatatlanul összeforrt a gyár aranykorával, amikor minden az ellenkezője volt a kudarc történetként megélt jelennek: volt munka, volt fejlődés, és éjjel-nappal folyt a termelés a Vagongyárban. „Alulnézetből” ez úgy jelent meg, hogy Horváth Ede mindig hozott munkát a Rábába, miközben az új vezetők csak azzal törődnek, hogy megtöltsék a saját zsebüket, és a legkevesbé sem foglalkoztatja őket a gyár prosperitása, vagy a dolgozók jóléte. A vezetés személyes felelőssége szinte mindegyik interjúban megjelent: „Nem látom a jövőt a gyárban, az a legnagyobb szomorúságom. Régen folyamatosan fejlődött a Vagongyár. Nem tudom, tudja-e, hány ember dolgozott itt. Biztos vagyok benne, hogy több mint húszezer. Most mennyi lehet? Pár ezer? Inkább hátra megyünk, mint előre. És az az igazság, nem látom itt a holnapot. Nincs munka. Amíg nem látom, hogy az asztalom tele van munkával, amit másnap meg kell csinálni, addig én nem látom a holnapot. Addig én úgy érzem, hogy bejövök a munkába, és ha nincs munka, azt mondják holnap, hogy viszlát, nem adunk több munkát. Nincs biztonság. Ez az, amit érzek. És ez az, amit megtapasztalok. [...] Most igen rossz helyzetben van a gyár. Az emberek 10%-os elbocsátásról beszélnek, aztán ha több kell, akkor többen mennek. Mert nem az a megoldás, hogy munkát keressenek, vagy munka után menjenek, hanem ha nincs munka, akkor leépítik az embereket, holt a vezetők nem lesznek leépítve. Mert a vezetők létszáma mindig magasabb, mint amennyi szükséges lenne. Most még vannak köztük dokto-

rok is. De nem a doktorok viszik előbbre a dolgokat. Azt mondja a vezérigazgató, hogy nincs munka. De hát az igazgatónak kötelessége lenne ugyanúgy engem számon kérni meg dolgoztatni, mint hogy munkát szerezzen a cégnek, vagy olyan vezetői gárdát alakítson ki, hogy ők munkát szerezzenek nekünk. Nem az a megoldás, hogy nem adok munkát, én elhiszem, hogy nincs munka, de eddig miért volt munka? Most ez a legnagyobb problémám, ezért meséltem el” (Sándor, 59).

A vezetők szakértelmének és érdekelttségének hiányát többen kiemelték. Ha kivonjuk az emberi tényezőket az elbeszélésekből, akkor elmondható, hogy a munkások közül azok, akik strukturális magyarázatokat (is) kerestek, a „vadkapitalizmus” működésének tulajdonították a szocialista nagyvállalat örökségének széthordását és a jelen rossz kilátásait. Nehéz azonban megmondani, hogy az interjúalanyok pontosan mit is értettek „vadkapitalizmuson”. Úgy tűnik, hogy végeredményben mégiscsak az emberi tényezőkre – a gyors nyereségvágyra, az újonnan jöttek mohóságára és nem utolsósorban a szakértelem hiányára – vezették vissza a piacgazdaságra való átállás kudarcát. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk: a munkások túlnyomó többsége nem a piaci intézményeket okolta, hanem azokat az embereket – elsősorban persze a vezetőket – akik ezeket az intézményeket működtették. Az alábbi történet sokat elmond a pénzügyi és termelői érdekek konfliktusáról, illetve megmagyarázza, miért utasították el a munkások kollektíven a pénzügyi szféra érdekeivel azonosított vezetést: „’98-ban elkezdtük a buszgyártást, ami nagyobb kihívást jelentett. Szépen összejött, mire beindult volna, abbahagytuk, mert a vállalatvezetés úgy döntött, nincs piaca, nem nyereséges. Nekem ez furcsa volt. Egy új terméket szerintem 2 és fél év alatt sehol nem lehet nyereségesen gyártani. Ez szerintem a világon sehol se működik így. [...] Talán abból alakult ki az egész, hogy amikor privatizálták a gyárat, kialakult egy új tulajdonosi szerkezet, ami úgy nézett ki, hogy pénzügyi befektető csapat, és tulajdonképpen nem maradt a vállalatnál olyan szakember, amelyik vitte volna a műszaki dolgokat normálisan. A tulajdonosok csak azt a részt erőltették mindig, hogy valami nyereség legyen, és nem gondolkodtak abban, hogy itt 10-15 év múlva is legyen valami. Igaz, hogy csináltak itt hosszú távú terveket, de az mind olyan álmokkép volt, szerintem a magyar gazdaságra jellemző, hogy elszáll az agyunk, leírnak ilyen szép dolgokat, aztán közben lehetetlen megvalósítani. [...] Csak az a baj, hogy

nem maradt munka itt az embereknek. Tehát egyszerűen azt mondták, hogy lesz egy alkatrészgyártó kft – de hát ennek semmiféle profilja nincsen, csak ilyen szedett-vedett munkákból él, ez is hol ennyi, hol annyi, de az is folyamatosan csökkent. Hát a vége az lesz, hogy énszerintem ez a kft is előbb vagy utóbb be fog csődölni, aztán kikerülnek az emberek az utcára” (Imre, 47).

Még egy dolgot szeretnék kiemelni az interjúkból. A „sikerpropaganda” a vállalat nehéz helyzetében nemhogy optimizmust nem hozott, de a megszólaló munkások többségét kifejezetten dühítette. A „merjünk nagyokat álmodni” szlogent nemcsak hazugságnak tartották, hanem felhábortotta őket, hogy a vezetés ennyire hülyének nézi őket, a munkásokat. Sokan nyíltan gúnyolódtak az olyan újításokon, mint az angol nyelvű értekezletek bevezetése: „Egy nap a pesti igazgatónak eszébe jut, és elkezd angolul beszélni egy értekezleten. Az itteni vezetők fele nem ért angolul. Ott ülnek, bólogatnak, és fogalmuk sincs, hogy miről beszél. Hát most mondja meg, szükségünk van egy ilyen igazgatóra? (Péter, 49). A vezetők hóbortosnak tekintett újításai nemcsak felesleges vagy értelmetlen voltak miatt idegesítették a munkásokat; ennél is rosszabb volt, hogy úgy látták: az előbbieket vagy minden kapcsolatot elvesztettek a valósággal, vagy – mivel úgyszólván csak „fent” akarnak megfelelni – eszük ágában sincs odafigyelni a gyár valódi érdekeire. Az interjúalanyok világossá tették, hogy az általuk megélt Rába-történet szögesen eltér az új vezetés és a gyárújság képviselte „hivatalos” állásponttól. Az elbeszélők nemcsak kigúnyolták a fejlődés és haladás „hivatalos” reprezentációját, hanem tudatosan úgy adták elő a hanyatlás narratíváját, mint a gyár autentikus történetét. Szinte mindannyian lemondással vegyes iróniával emlegették az új vezetőknek a „jobb jövőkép” kidolgozására irányuló törekvéseit. A megálmodott jövőképet gyakran állították szembe a saját hitük elvesztésével a gyár jövőjében. Ennyiben a hanyatlás narratívája egy tudatos ellen-diskurzusba illeszkedik, amelyben a „jövő tegnap volt” érzésében fejeződik ki a régi Rába és a jó vezetés iránti nosztalgia: „A Horváth Edével kapcsolatban nekem van egy személyes élményem. 1980-ban Kádár János jött ide. Engem választottak ki, nekem kellett átadni a virágot. Előtte lejött hozzánk a Horváth Ede, engem keresett, hogy megnézzem, ki adja oda a virágot. Végignézett, és azt mondta: „Na, nem fogunk szégyent vallani!” Na, attól kezdve nem mondhattak rá nekem rosszat. Egyébként is más volt, mint

a mostaniak, neki az élete volt ez a gyár, ő éjjel bejött, és nem vett fel prémiumot, ha nem volt nyereséges a gyár. Hát itt mit csinálnak? Akkor is felveszik a prémiumot, mikor épül lefelé a gyár. Nagyon jó lenne, ha minden úgy lenne, ahogy a gyárújságban írják. De nem úgy van. Mert nem látod a változásokat, mondják. Dehogynem látom. Az a baj, hogy látom. Én 50 ezret keresek, hát ennyi pénzért még hallgassak is?” (Judit, 50).

Míg a gyár szintjén a munkások elsősorban a vezetőket okolták a globális kapitalista piacba való integráció kudarcaiért, országos szinten elsősorban a gyenge államot, a helyi eliteket és a multinacionális vállalatok mohóságát hibáztatták a magyar ipar leépüléséért. Mindez elkerülhető lett volna, úgymond, ha nem az önös érdekeit az ország érdekei fölé helyező politikai elit vezényelte volna le a rendszerváltozást: „Mert meg lehet nézni bármelyik vállalatot, ott nem avatkozik bele az állam, ha tönkreteszik a vállalatokat, pedig bele kéne. Vegye a Vagongyárat, ez egy jól menő cég volt, most véleményem szerint az a lényeg, hogy tönkretegyék, hogy ne legyen konkurrencia. Én ezeket jól átlátom, itt voltak a győri textilgyárak, ezeket mind felvásárolta a konkurrencia, és attól kezdve itt fejlesztés nem volt. Itt volt a Richards, a Graboplast, ezek mind komoly, világhírű cégek voltak, és mind tönkrement. Ezt nem értem az egész rendszerváltásban, hogy ilyeneket hagy az állam, mert azt mondom, egy veszteséges vállalatot ne támogasson, jó. De hát amiben lát az ország vagy az állam fantáziát – mert a saját érdekünket nézzük, ne azt, hogy kiszolgáltassuk magunkat továbbra is a Nyugat felé. Mert itt van ez az Audi. Hát ez az Audi adómentes. Hát ha a Vagongyár is azt a pénzt fejlesztésekre költhetné, nem lenne ilyen helyzetben. Mert minekünk nincs pénzünk fejlesztésre. [...] Ez a válság azért gyűrűzik be – én nem értek hozzá, mert én egyszerű munkás vagyok – mert minekünk is lépni kellene. Gépeket, technológiát, stb., mi meg ezt nem tudjuk, mi meg vagyunk adóztatva. Minekünk adózni kell, a külföldi cégek meg versenyképesek hozzánk képest” (Péter, 49).

Ha a bevezetőben jelzett keretek között vizsgáljuk az újkapitalista társadalomba való átmenetet, egyértelműen elmondható, hogy a munkások fordított fejlődéstörténetként élték meg a gyár struktúraváltását. A fordista modell így nem meghaladottként jelenik meg az elbeszélésekben, hanem éppen ellenkezőleg, a tömegtermelés időszaka elválaszthatatlanul összefonódott a fejlődéssel. Ez annál is inkább igaz, mivel a meg-

hirdetett új struktúra nemcsak munkát nem hozott a gyárba, hanem a fejlesztések is elmaradtak. A munkások – és ezt hangsúlyozni kell – nem láttak valódi változást a munkafolyamat, a munkaszervezés, és, ami talán a legfontosabb, az alkalmazott technológia terén. Éppen ellenkezőleg, többen említették, hogy a '60-as évek nagy beruházásai óta ugyanazon a gépen dolgoztak; vagyis a struktúraváltás nem újította meg a technológiát. Ez magyarázza a fordított fejlődéstörténetet, hiszen a posztfordizmus innovációjából kevés vagy éppen semmi jutott el az üzemekbe és a műhelyekbe (ami egyébként alátámasztja azt a munkások körében sokat hangoztatott nézetet, hogy a pénzügyi befektetőket kevésbé érdekelték a szakmai szempontok). A lepusztult infrastruktúra a gyár hanyatlását is szimbolizálta: „Harminc éve együtt dolgozunk. Hát ugye itt a legtöbben együtt voltunk ipari tanulók. Mi változott? Hát a közvetlen vezetők itt a műhelyben... ugye, ugyanazok maradtak, vagy majdnem ugyanazok. Szerintem minden maradt a régiben, a szemlélet, a munkaszervezés, az nem változott semmit a harminc év alatt, az biztos. Talán csak a szerszámellátottság. De a gépek... Én például ezen a gépen voltam ipari tanuló. Mondtam, majd velem együtt ki lehet dobni a roncstelepre” (Katalin, 49).

Azt, hogy a szemlélet és a munkaszervezés nem változott, a munkások közül többen is megfogalmazták. Szeretnék visszautalni az átszervezések, jövőképek és az olyan újítások egyértelműen negatív kritikájára, mint az angolul tartott vezetői értekezletek. Említettem, hogy ezeket az újításokat a megszólalók többsége üres gesztusnak, propagandafogásnak tekintette, afféle „fenn az ernyő, nincsen kas” intézkedésnek, amivel a vezetők a fejlesztések tényleges hiányát, vagy a pusztán inkompetenciát próbálták elkendőzni. A posztfordista átszervezésből így csak a „szélhámia” jutott el a gyárba, ami miatt nem csoda, hogy az elbeszélések csak a fordista modellben képzeltek el a fejlődést. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy becsapásként, „beetetésként” fogták fel a rendszerváltozás után beharangozott fejlődést, illetve szakmailag inkompetensnek, vagy, ami még rosszabb, tudatosan rosszhiszeműnek bélyegezték a gyár felső vezetését. A Rába szocialista és újkapitalista korszakának összehasonlításában egyértelműen a szocialista vezetés javára billent a mérleg, már ami a fejlesztéseket illeti. A munkásinterjúkban az a gondolat is megjelent, hogy régen, a szocializmus idején állami pénzből hajtották végre a fejlesztéseket, vagyis a magyar gazdaság szervesen fejlődött, míg a posztfordizmusból ők annyit

érezkeltek, hogy gyárunk reménytelenül lemaradt, a nyugati technológiát pedig csak a multinacionalista vállalatok hozták be (gépgyárról lévén szó, leginkább az Audit emlegették). Ezek a cégek viszont nem illeszkedtek bele a szerves hazai fejlődésbe, és hosszú távon nem is lehetett rájuk számítani, hiszen a nagyobb profit reményében bármikor továbbköltöztethették a Magyarországon megnyitott üzemeket és a fejlett gyártási technológiát.

A következő két idézet világosan mutatja, hogyan „eticizálódik” az osztálytapasztalat, és miért generál a hanyatlás narratívája inkább nacionalista színezetű, mintsem antikapitalista kritikát. A munkások többsége úgy gondolta, hogy Horváth Ede szocialista gyárat akart ugyan létrehozni, de kapitalista módszerekkel. A fordizmust tehát egyértelműen a kapitalizmussal azonosították, és ezért nem kapcsolták össze a szocializmussal a Rábában megkövetelt munkaetikát: „Én jó változást nem látok, csak rosszat... hát a körülmények, amikről idáig beszéltem. Hogy hova jutott ez a Vagongyár. Énszerintem ez az ország tönkre fog menni. Ami értékünk van, mindent eladnak. [...] Nekem csak az, hogy többet kell dolgozni. Ennyit hozott a rendszerváltozás. Istenigazából, olyan jót nem hozott” (Péter, 49).

Talán ennél is érdekesebb az a megfigyelés, hogy a '89 utáni magyar környezetben senki nem vette észre a posztfordista termelés irányába történő elmozdulást; ami azt is mutathatja, hogy hiába alakultak át részvénytársasággá a magyar vállalatok, a fejlesztés és a munkaszervezés terén nem történt előrelépés. Jelzésértékű lehet, hogy a munkások szerint csak a multinacionális vállalatoknál van fejlesztés, amelyek azonban – fel fogásuk szerint – nem hoznak igazi fejlődést Magyarországnak. A globalizációban tehát valamiféle torz, vagy szervesen fejlődést láttak, ami veszélyezteti az ország nemzeti érdekeit. A posztfordizmust így a kapitalizmus egyfajta degenerációjaként és nem új szellemeként fogták fel, és ezért nem fordult át antikapitalista kritikába a rendszerváltást követő leépülés, amit a fentiek alapján túlzás nélkül írhatunk le úgy, mint a hanyatlás narratíváját: „A világgazdaság már megmondta, hogy a magyar munkaerő túl drága, már nem tudnak olyan nagy üzletet csinálni. Függetlenül attól, hogy egy hetedét fizetik annak, mint Ingolstadtban. Én nem vagyok nacionalista, de azt hiszem, hogy a Csurkának nagyon is igaza van ebben a dologban. Nem kéne úgy lenni, mint a németeknél, hogy Németország

mindenek felett, de a magyar embereknek is tisztelni kellene az országukat. Mert nem vesznek minket semmibe, az az igazság. Nincsen semmi becsületünk” (Balázs, 48).

A produktív munka szerepének és emberigényének csökkenése mindenképpen vesztesé tette a munkásosztályt; új kritikaként azonban az is megjelent, hogy az újkapitalizmusban még az önállóan dolgozni tudó és akaró munkások sem találták meg a számításukat, és jelentős vagy kevésbé jelentős – de a középosztály felemelkedő rétegeihez képest mindenképpen számottevő – életszínvonal-csökkenést kellett elkönyvelniük. Ebben a tapasztalatban gyökerezett a rendszerváltás magyar társadalomkritikája, ami, hangsúlyozom, nem a Kádár-korszak iránti nosztalgián alapult: vagyis, hogy becsületes, termelő munkával nem lehet boldogulni a mai Magyarországon, hanem csak a nyereszkesedés, az adócsalás, és az improduktívnek tekintett üzletelés biztosítja a középosztály fogyasztási szintjén való megmaradást: „Valójában minden rendszerváltozás után van vesztes meg nyertes. Ezzel az egykori munkásosztály veszített, az biztos. Nyilvántartott munkahelye volt, de a termelése nem ért semmit. Ezt nem illett így hirdetni. Nem vette észre. Abszolút nem vette észre. Ezek a vesztesei... Győrben is lehet látni az aluljárókban... sokkal több nagyüzem volt ott, amiből kikerültek ezek. Hiába mondjuk azt, hogy tízezres létszám meg ennyi vesztes, igazából azoknak, ha mondjuk azt, hogy a fele alkoholista, fele meg elvált, meg ilyen családi körülmények között meg elzüllött meg ez... Én még mindig azt nem látom olyan drasztikusnak, hanem ezeknek a vesztesei – a nagyüzemek megszűnésével, meg a rendszerváltással meg stb. – nagyobb százalékban itt vannak közöttünk, aki nem a híd alatt lakik. Tehát akiknek kialakult az a problémája, hogy nem tudom a villanyszámlát befizetni, nem tudom a gázt bevezettetni az utcába, nem tudok elmenni a szabóhoz ruhát csináltatni, nem tudok elmenni a fodrászhoz minden hónapban, csak két hónapban egyszer. A gyerek hozza a felhívást az iskolából, hogy be kéne fizetni, ilyen tanfolyam, olyan tanfolyam, nem tudom befizetni, soroljuk még? Ez az a bizonyos középréteg – volt – de lecsúszott – ez az a réteg. Ez annál énszerintem sokkal nagyobb arányú, mint akik ott a híd alatt laknak, vagy a kocsmában dorbézolnak. De itt a középrétegből, aki lecsúszott a rendszerváltás után, ezért csúszott le, és nem alkoholista, meg nem vált el meg stb. De olyan körülmények között él. De él, ahogy él, megpróbálja megoldani a problémáját, de nem megy

segélyért oda, és nem lesz nyilvántartott. És aki nincs nyilvántartva, arról nem tudunk beszámolni. Igaz?”(Miklós, 51).

A mintában megszólalók közül még a legkedvezőbb helyzetűek is úgy látták, hogy relatíve romlott az életszínvonaluk: mert vagy több munkával tudták tartani a régi fogyasztási szintet, vagy úgy, hogy a háztartásban kevesebb lett az eltartottak száma. Azt is ki kell emelni, hogy a munkások mind 40 év fölöttiek voltak, vagyis túl azon a koron, amikor az emberek felépítik az egzisztenciájukat. Általánosan úgy látták, hogy ezt ma nem is tudnák megtenni a munkáskeresetekből. Az elbeszélőknél tehát a fogyasztói társadalom kritikája elsősorban abban jelentkezett, hogy a régi munkásosztály nem tudott lépést tartani az „új középosztály” fogyasztási szintjével, és a privatizáció nyerteseihez – a vállalkozókhöz, az új tőkésekhez, a pénzügyi szektor dolgozóihoz és a menedzseri réteghez képest – nagyon jelentősen romlott az életszínvonaluk. Ez a tapasztalat azonban tovább erősítette azt a lényegében konzervatív tudatot, hogy az állam a felelős az életszínvonal-politika alakításáért – és ezért hibáztatták a politikai elitet az „elrontott” rendszerváltozásért.

Következtetések

A tanulmányban azt vizsgáltam, milyen változásokat hozott a hétköznapi munka világában a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet. A Rába munkásai egyértelműen a „hanyaglás narratívájába” illesztették bele visszaemlékezésüket, és világos ellentétekben fogalmazták meg az általuk tapasztalt különbségeket a szocializmusban és az újkapitalizmusban folyó termelés között. Régen volt munka, rengeteg megrendelést kaptak, egy egész világrendszert elláttak a termékeikkel, presztízst jelentett a vállalatnál dolgozni, és jó fizetést kaptak a dolgozók. Ezzel szemben az új rendszerben mindennek az ellentéte igaz: nincs munka, a gyár presztízse lehanyaglott, az emberek félnek az újabb elbocsátásoktól, és anyagiilag sem érzik megbecsültnek a munkájukat. Általános érzés volt, hogy a privatizáció valahogyan félresikerült, és az új tulajdonosok nem fektetnek be eleget a gyár technikai-műszaki fejlesztésébe. A gyár leépüléséért a munkások a vezetők önzését hibáztatták, akik nézetük szerint csak a saját anyagi érdekeiket nézték, és maguk is segítettek „kiprivatizálni” az értékesebb részeket. A munka hiánya a szemükben az új vezetés inkompetenciáját, illetve a gyár érdekei iránti közömbösségét tanúsította.

Mivel a globális kapitalista piacba való integrációt mind a gyár, mind a saját életszínvonaluk tekintetében leépülésként élték meg a munkások, a posztfordizmushoz nem társulhattak a fejlődés, a haladás pozitív értékei sem. Nemcsak a gyár presztízse hanyatlott le az újkapitalizmusban, hanem a munkások úgy érezték, hogy a rendszer a szaktudásukat is leértékelte: sem anyagilag nem becsülték meg őket, sem a jövő perspektíváját nem látták a vállalatnál. A posztfordizmust és az általa behozott fejlődést a multinacionális vállalatok képviselték, amelyekben azonban nem bíztak meg a munkások, hiszen a nyereséget kivitték az országból, mellett arra sem láttak garanciát, hogy ezek a vállalatok sokáig maradnak Magyarországon. A termelésnek tulajdonított érték a szemükben továbbra sem változott: leginkább a hazai ipar tönkretételét rótták fel a multinacionális vállalatoknak, illetve a velük „kiegyező” magyar politikai elitnek. Mivel továbbra is úgy látták, hogy a termelés az alapja egy ország gazdaságának, nem bíztak a pénzügyre, illetve a kereskedelemre alapozó fejlődésben, helyesebben nem is tekintették igazi munkának, ha valaki ezekben a szektorokban dolgozott. A posztfordizmus tehát úgy jelent meg a szemükben, mint egy idegen, szervesen kapitalizmus, amely a gyenge magyar állammal, illetve a korrump politikai elittel szövetségben tönkretette a hazai ipart, és ezzel az ország fejlődését is kiszolgáltatta a nemzetközi tőkének.

Így etnicizálódhat egy hiteles baloldali diskurzus hiányában egy lényegében osztályalapú kritika, ami a kifosztott „népet” állítja szembe a nemzetközi tőkével összeszövetkezett és a nemzeti érdekeket eláruló hazai elittel. A munkások többsége erős államot szeretett volna, és nagyobb állami felelősségvállalást az emberek jólétéért. Ezért nem generált a „hanyatlás narratívája” antikapitalista kritikát, hiszen a munkások a kapitalizmus „torzulásának” tekintették a magyar „vadkapitalizmust”. Természetesen hozzá kell tenni, hogy a magyar – és a kelet-európai – *mainstream* politikai diskurzusban a baloldali alternatíva csak a periférián van jelen. A neoliberalizmus negatív tapasztalatai így tehát egyelőre nem az osztálykritikát, hanem az újnacionalizmust erősítik a kelet-európai félperiférián.

(A kötet számára készült tanulmány)